

РОЛЬ АБСТРАКТНОЇ ЛЕКСИКИ У ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ „БОГ” (на матеріалі творів Петра Могили)

Статтю присвячено розгляду сакрального концепту „Бог” та особливостей його лінгвалізації у творах Петра Могили. Звернено увагу на значення абстрактної лексики у вербалізації аналізованого концепту.

Ключові слова: *концепт „Бог”, абстрактна лексика, Петро Могила, семантика, староукраїнська мова першої половини XVII ст.*

Абстрактна лексика належить до найскладніших одиниць у лексико-семантичній системі будь-якої мови будь-якого періоду і з погляду її формально-змістової сутності, і з погляду її інтерпретації. Цю категорію мовних одиниць вважають також одним із найважливіших складників динаміки лексичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст., що визначає основу лексичного фонду української літературної мови. Поза дослідницькою увагою вітчизняних мовознавців (окрім досліджень Л. Полюги) залишилась абстрактна лексика доби першої половини XVII ст., коли, власне, і формувалось ядро сучасної української абстрактної лексики. Саме тому праці найвидатніших представників староукраїнської вченості цього періоду, зокрема Петра Могили, ще чекають на своїх дослідників у царині української історичної лексикології. Твори Петра Могили репрезентують систему взаємодії абстрактної лексики і шлях її становлення як відносного незалежного фрагменту семантичної системи української мови першої половини XVII ст. У цей період актуалізувалась споконвічна ментальна риса українського народу – його релігійність, особливого статусу набуло релігійне життя, успішному функціонуванню якого сприяла мова, вербалізуючи всі необхідні для цього поняття.

Вивчення та опрацювання окремих сакральних концептів на сьогодні залишається актуальним завданням лінгвістики. Серед праць, присвячених цій проблематиці, відзначимо наукові розвідки Т. Вільчинської „Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.”, П. Мацьківа „Концептосфера Бог в українському мовному просторі”, М. Скаб „Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери”. Однак окремі аспекти концептуалізації сакральної сфери все ще залишаються не до кінця з'ясованими.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати роль абстрактної лексики в об'єктивації сакрального концепту „Бог” на матеріалі творів Петра Могили: казання „Крестъ Христа Спасителя и каждого человека” і „Собственноручныя записки Петра Могили”.

Об'єктом аналізу в пропонованій розвідці є абстрактні лексеми на позначення концепту „Бог”, виявлені в мові творів Петра Могили – представника епохи українського бароко з властивим їй християнським теоцентричним світоглядом, періоду, характерними рисами якого було зародження церковно-ораторської та наукової літератури.

Розуміння та потрактування Бога здійснюється у двох напрямках: з одного боку, його розуміють як верховну, абсолютну, безтілесну сутність, що створила світ і керує ним (саме таке значення репрезентується в мові абстрактними лексемами), а з іншого – Бог уявляється цілком конкретно в образі Ісуса Христа (відповідно в мові позначається конкретними лінгвальними одиницями).

У працях Петра Могили вербалізація сакрального концепту „Бог” реалізується через використання цілої низки абстрактних мовних одиниць, які у творах мислителя становлять семантично вагомий шар лексики. В аналізованих текстах основними вербалізаторами концепту „Бог” є однослівні абстрактні лексеми: *Бог, Господь, Вседержитель, Спаситель, Спас, Духъ*, а також двокомпонентні мовні одиниці – *Дух Святий, Христос Бог, Ісус Христос*.

У досліджуваних творах Петра Могили Бог трактується переважно як Абсолют, верховна сутність, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю, всемогутністю, сила, що створила світ і керує ним, наприклад: *...Боже и Творче и Содѣтелю наш...* [5, с. 168] и *...славимъ тя, Вседержителю милостивый...* [5, с. 168] або у реченні: *Моць Божая для того есть, абовѣ мѣ Христось Богъ и Спаситель нашъ не през аггелы, а ни архаггелы, а ни через иншии якіи способы, з моцы и влады Того, Который мѣлъ владзу смерти насъ выбавити рачить...* [4, с. 394].

Бог є головним об'єктом віри і поклоніння: *Еллиномъ же, албо поганом, безуміе, то есть глупство або шаленство, гды насъ, кланяющихся распятому Христу, видячи, насмѣхаются, глупству и шаленству нашему все смотрение Бога и Спаса нашего Ісуса Христа приписуючи* [4, с. 393].

У творчості Петра Могили поняття *Бог* актуалізується за допомогою абстрактної мовної одиниці *духъ*, яка має значення „Божа сутність, Божа сила; безтілесна, надприродна сутність”, зокрема в реченні: *Отъ пощи Духомъ утренюю Боже, и молю тя, росою яже отъ тебе исцѣли душу мою, и страхъ твой всади въ сердце мое, да прийму спасенія* [5, с.

135]. Ідентичне значення лексеми *духъ* зафіксоване в „Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.“ [12, вип. 8, с. 235–237].

У досліджуваних творах мислителя Бог розглядається як втілення святості та величі і найчастіше зображується в трьох іпостасях: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий, що іменується Пресвятою Трійцею. Лексема **Святий Духъ** позначає третю особу в Святій Трійці, де Дух Святий – це один з особових виявів триєдиного Бога: *Въ славу Отцу и Сыну, и святому Духу, Богу единому, въ Троицѣ славимому: Тому бо подобають всякая слава, честь и поклонение отъ всея твари во вѣки вѣкомъ* [5, с. 112]. Петро Могила докладно зупиняється на іпостасі Святого Духа, наголошуючи на тому, що Святий Дух є Бог, рівна в усьому Отцю й Сину іпостась Трійці. Водночас Святий Дух є цілком окремою іпостасю Трійці, що має свої особливості – він визначає здатності й нахили людини, дарує їй розум і мудрість, є утішителем і розрадником. Мовна одиниця *Духъ Святий* зі значенням „третя особа божественної трійці“ [10, с. 333] засвідчена й у наступному контексті Петра Могили: *Гды бовѣмъ о томъ в разумѣ моемъ разбираю, вижу его такъ коштовнымъ быти клейнетомъ, ижъ през него всѣ дары ласкъ и Духа Святого вѣрнымъ даются* [4, с. 387].

Концепт „Бог“, що репрезентує найвищі духовні цінності людства, у творах Петра Могили позначений такими духовними характеристиками: святість, вічність, милість, справедливість, велич, премудрість, доброта, милосердя і любов, які в мові аналізованих творів позначаються відповідними абстрактними лексемами *любовъ, воля, милость, премудрость, истина, правда*.

Філософ В. Нічик зазначає, що в XVII ст. спостерігається увага до любові як визначального принципу життя людини в усіх його виявах. Аналізуючи твори Петра Могили як одного з найяскравіших представників української філософської думки, дослідниця наголошує на тому, що мислитель розглядає любов як принцип Бога і світобудови. У його творах неодноразово засвідчено визначення „Бог любов ест“. Петро Могила доводить, що світ речей створюється любов'ю й волею Бога [7, с. 18–23].

На позначення любові в досліджуваних творах мислитель найчастіше використовує питому українську абстрактну лексему – іменник *любовъ*. Цю мовну одиницю автор активно вживає при номінації Божої сутності: *А то в боязни Его святой и въшелякихъ приказаныхъ цнотахъ не для людской славы, а ни высокого о собѣ мниманя и поваги, але для самой любве самого Христа Спасителя, которая естъ наибольшая досконалость наслѣдованя Его* [4, с. 413] та християнської чесноти, наприклад: *...къ Богу же любовъ ничимъ*

же познавается, точію испълненіемъ его заповѣдей... або в реченні: *Любовъ истинна въ иноцѣ, яже къ Богу, въ самомъ единомъ Бозѣ творить имѣти упование и надежду, самымъ точію и единѣмъ услаждаются Богомъ, и того единого вмѣсто всего себѣ имѣти* [5, с. 174].

Любов до Бога та до людини є суттю християнського віровчення й, відповідно, найголовнішою із засад, на яких побудована система християнських морально-етичних цінностей. Сакрализоване значення лексичної одиниці *любовъ* актуалізується насамперед у контекстах, де мислитель переказує чи коментує Святе Письмо, наголошуючи на тому, що любов має Божественне походження і найдосконалішим її виявом є любов Бога до людей. На позначення цього особливого вияву любові Петро Могила використовує лексему **человѣколюбіе**: *Яко малый Давидъ, Христосъ Спаситель наш, ведлугъ смотренія плѣти з горбицы милосердіа и челоуѣколюбія Своего, пять каменій пренайдорожныхъ, ранъ своихъ, добровольне вынявши, з процы можности Бозства Своего* [4, с. 395].

Любов людини до Бога є незмірною й невичерпною, що в наведених контекстах позначається епітетами у формі вищого ступеня прикметників – *наболшая и досконалшая*, наприклад: *Церковь святая православно-кафолическая Въсточная, матка наша, облюбеница Пана и Спасителя нашего Исуса Христа, хотячи пасъ, сыновъ своихъ, уставичне яко в наболшую и досконалшую любовъ ку Облюбенцеву своему запалити, добродѣйства Его* [4, с. 390].

У творах Петра Могили вживає цитати з Євангельського тексту, де Ісус Христос проголосив заповідь любові до Бога й кожної людини, наприклад: *Святыхъ словъ Евангелія святого, иже smo обецали любви вашей, православныи христіане, способ истъя за Паномъ указати, каждое словко для снаднѣйшого вырозумѣння выкладати будемъ* [4, с. 405].

Мислитель, номінуючи Бога з позитивно забарвленою семантикою, вживає досить часто й лексему **премудрость**, що первісно позначало мудрість, яка притаманна Богові, що йде від Бога. В аналізованих текстах Петра Могили *премудрость* чітко поділяється на Божу зі значенням „глибока, надзвичайна мудрість“ і світську (мирську), наприклад: *Божественною ти, Спасе, премудростию, на посрамление противныхъ лестий, правителейъ церковныхъ сердца умудри* [5, с. 148]; *Поневаж премудростию свѣцкою свѣтъ, то естъ погане, мудрость Божію зрозумѣти не могутъ и для того и „объюродиль Богъ“, ведлугъ апостола, „премудрыхъ мира сего“* [4, с. 393]. До *премудрости свѣцкой* мислитель ставиться, ймовірно, з відтінком іронічності.

Сакральний концепт „Бог“ об'єднує коло смислів зі спільним компонентом „Той, що є вті-

ленням“, реалізованим різними сакральними ознаками, зокрема й лексемами **сила**, **моць**, які на початку XVII ст. належали до багатозначних мовних одиниць. У текстах Петра Могили фіксуємо: *Егда человеческаа изнеможе сила тогда Божія въ немощи съвършишь* [5, с. 161]. Тут слово **сила** має значення „спроможність людини“. У цьому ж реченні йдеться про інший вид сили, трактування якої не зафіксоване в словниках – **Божу силу**, яка за своєю суттю, на думку Петра Могили, є більш досконалою.

У досліджуваних творах Петро Могила для вербалізації основних характеристик концепту „Бог“ використовує атрибутивні словосполучення: **моць Божая – премудрость Божая** [4, с. 394], які виконують роль схвалення та звеличення Бога, підкреслюючи його силу, мудрість, милосердя, любов до людей, чудові і добродійні справи, наприклад, у реченнях: *Намъ же спасаемымъ, то есть христіаномъ правовѣрнымъ, которыи през крестъ збавеня доступно, крестъ есть моць Божая и премудрость Божая* [4, с. 394]; *Намъ же спасаемымъ Божія сила и Божія премудрость* [4, с. 394].

В аналізованих текстах Петро Могила апелює до розуму зі значенням: „Божа сутність“ та „справжній, істинний, духовний розум“: *И въ разумъ Божій съвършенный человекъ исправляютъ и съвършають* [5, с. 172]; *Нѣсть азъ безумень, нъ нынѣ въ разумъ истинныи приидохъ, силою Христа Бога моего, хотящаго всѣмъ спастись, и молитвами святаго мученика Аввакума, его же вы за имя Его умучисте* [5, с. 129].

Ще однією формою репрезентації сакрального концепту „Бог“ у творах Петра Могили є абстрактна лексема **воля**. **Воля Божя** чітко протиставляється *волі людини*, наприклад, у реченнях: *Нехай всю свою власную волю отрѣжетъ и вынищитъ, а волю Самого Бога пльнити, приказанья Его заховуючи, усилуетъ* [4, с. 408]; *Добровольныхъ теды слугъ и наслѣдовцовъ потребуетъ Панъ, а не поневольныхъ; отколь ясне даетъ ся вѣдати, же не з предъустваленія Божого воля человекая на доброе албо на злое скланятися муситъ (яко калвинскіи дѣти учат) або вѣмъ Августинъ мовить: „предустваленіе Божіе многимъ есть причиною встаня, а жадному не есть причиною упаданя“* [4, с. 407].

Мислитель підкреслює, що чим більше воля особистості підпорядковується волі Божій, чим повніше вона зрікається своєї волі й віддається на волю Божу, зливаючись з нею, тим потужнішою стає її воля, тим більше людина може чинити добра й уникати зла. Добровільність самозречення власної волі на користь божественної обертається на свободу дії морального закону й розширення добра у світі. Моральний закон (воля Божя) приписує й вимагає від людини певних помислів і способів дій, але лише дотримання

його не через примус, а цілком добровільно, що нерідко потребує від людини чималих внутрішніх зусиль і боротьби.

На мовну експресивність, що виявляється в описах Бога, впливають різні тропи, що виражають вищий ступінь вияву ознаки, зокрема епітет **божественный**. Окрім основного значення „належний Богові, безпосередньо з Ним пов’язаний“ [12, вип. 3, с. 8], наприклад, у реченні: *Службу божественную въ пещерѣ послушавъ, съ благоговѣніемъ и вѣрою вземъ отъ святаго мира, помаза болѣ зненную своего тѣла поль* [5, с. 85] епітет **божественный** часто вживається як абсолютна, найвища міра оцінки якого-небудь явища – **божественна** досконалість: *Што подаючи до зрозуменя снаднѣйшого, божественный Златоустъ такъ мовит...* [4, с. 409].

У досліджуваних творах Петра Могили розмежовуються складні поняття, виражені сполученнями **благодать Божя**, **благодать Святого Духа**, і **божественна благодать**, яка за семантикою наближена до сполучення **благодать Божя**, наприклад: *Сія же вся отъ сего блаженнаго старца навъиче и благодатию Божією исправи* [5, с. 68]; *Мы же, правовѣрни суще, дѣйствительную силу благодати святаго Духа имамаы* [5, с. 81]; *И абіе божественною благодатию, молитвъ ради преподобныхъ отецъ нашихъ печерскихъ, преста болѣзнь очная ей и донынѣ здраво и цѣло видить въ славу Бога* [5, с. 100]. На думку Петра Могили, **Божя благодать** – це особлива божественна сила, що дається людині для подолання гріховності та спасіння людини, тому **благодаті Божій** чітко протиставлено **світську**, **мирську**, пов’язану з діяльністю людини.

Окрім цих характеристик, для об’єктивації сакрального концепту „Бог“ мислитель актуалізує значення абстрактних лексем **боязнь**, **страхъ Божій** – „відчуття боязні, благоговіння перед Богом“, наприклад, у реченні: *А то в боязни Его святой и въшелякихъ приказаныхъ цнотах не для людскои славы, а ни високого о собѣ мниманя и поваги, але для самои любве самого Христа Спасителя, которая ест наибольшая досконалость наслѣдованя Его* [4, с. 413]; *Сею всегдашняя память смертнаа, ею же страхъ Божій притягается, зачинаетъ и плодится* [5, с. 171].

Петро Могила, наголошуючи на амбівалентності світу, розглядає як антоніми до сакрального концепту „Бог“ поняття диявола, демона, зокрема лексема **духъ нечистый** – „зла безплотна надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини“: *И абіе изыйде изъ него духъ нечистый и, въставъ, припаде къ ногама архіереовѣма, исповѣдая грѣхъ свой и прощенія прося* [5, с. 79].

Антонімом до лексеми **Дух Святый** є також слово **миродръжитель** зі значенням „володар

світу, п'їтми, диявол“, зафіксованим у реченні з тексту Петра Могили: *Поневажь теды и Самь Збавитель през древо крестное моць и владзу Бозства Своего над моцарствы и „миродръжителми тмы вїка сего“ въ звїтязствї показати рачиль и нам моць до звїтяженя оных през знакъ того жь креста уставичне подаеть, слушне „Божїєю силою“ крестъ честный нам спасаемым ест* [4, с. 395]. У „Словнику староукраїнської мови XIV–XVст.“ є слово *мир* зі значенням „світ“ [10, с. 596].

Терміном *мир* у часи Петра Могили позначав світ зла, який охоплював передусім суспільне життя людини. Створений Богом світ добра і краси внаслідок гріхопадіння людини зазнав деформацій, і царина зла, що з'явилася в ньому, одержала назву *мир*. Мир і царство небесне постають як відмінні рівні буття. Мир протиставляється царству небесному як плоть – духу, смерть – життю, хиба – істині. Володарем світу, „миродръжителем“ п'їтми Петро Могила вважав диявола, який Божій любові протиставив ненависть і зло, що роз'єднує світ. Для того, щоб вплинути на вибір волі людини, диявол виступає як спокусник і облудник, він зображає перед нею оману й зло як істину й добро, намагається звабити принадами цього світу й відвернути від царства небесного [7, с. 183].

Релігія була визначальним чинником духовного життя за часів Петра Могили. Сакральний концепт „Бог“ представлений у творах мислителя розгалуженою номінацією абстрактних понять, лексичне наповнення яких співвідноситься з особливостями позначуваної реалії. Різноманітні смисли досліджуваного концепту репрезентовані в мові лексичною мікросистемою назв Абсолютної сутності, виражених абстрактними лексемами, основною мовною одиницею серед яких є слово *Бог*.

Література

1. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрально-

- го в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.
2. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1–3.
3. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі. / П. В. Мацьків. – Київ – Дрогобич : Коло, 2007. – 323 с.
4. Могила П. „Крестъ Христа Спасителя и каждого человека“, проповедь, произнесенная 4 марта 1632 г. / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. VIII. – Вып. 1. – Киев, 1914. – С. 386–421.
5. Могила П. Собственноручныя записки Петра Могилы / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7. – Киев, 1887. – С. 49–132.
6. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 414 с.
7. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.
8. Сїлаєва Т. О. Філософія : навч. посіб. / Т. О. Сїлаєва. – Тернопіль : Астон, 2008. – 327 с.
9. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : [монографія] / М. В. Скаб / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
10. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [уклад. Л. Л. Гумецька]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.
11. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – 1971. – Т. 2. – 550 с.
12. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [гол. ред. Д. Г. Гринчишин]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. – Вип. 3, 8.

Стаття посвячена рассмотрению сакрального концепта „Бог“ и особенностей его лингвализации в произведениях Петра Могилы. Обращено внимание на значение абстрактной лексики в процессе вербализации анализированного концепта.

Ключевые слова: концепт „Бог“, абстрактная лексика, Петро Могила, семантика, староукраинский язык первой половины XVII в.

The article is devoted to consideration of sacral concept „God“ and peculiarities of its lingvalization in the works of Petro Mohyla. Attention is payed to the role of abstract vocabulary in verbalization of analysed concept.

Key words: concept „God“, abstract vocabulary, Petro Mohyla, semantics, Old Ukrainian language of the 1st half of the 17th century.